

PILSONISKĀS KOMPETENCES KONCEPTUĀLAIS IETVARIS

Conceptual Framework of Civic Competence

Pāvels Jurs
Liepājas Universitāte

Abstract. *There is a crucial importance for the country in the diverse participation of. Being aware of the potential of interaction of individual, community and the society, thus with a help of civic education facilitating the development of individual's civic competence. However, for basing the pedagogical activities of the formation of citizenship on the primary stage, it is necessary to develop a model of civic competence. Summarizing and analysing a number of theoretical approaches, using theoretical methods of research and being aware of the curriculum regulatory framework in the publication, developed model of civic competences is provided for the further discussion. Thus, through civic education and assuming the developed model of civic competences, young people's civic knowledge, responsibility, civic skills and capacity to participate in decision-making processes can be contributed.*

Keywords: *civic competence, civic education, civic engagement.*

Ievads **Introduction**

Pilsoniskā izglītība var sekmēt pilnvērtīgāku indivīda iesaistīšanos sabiedriskajā dzīvē, bet tai ir jābalstās uz zināšanām, kopīgām vērtībām, noteiktām prasmēm, kā arī uz apņemšanos aktīvi un demokrātiski iekļauties sabiedrībā. Pilsoniskās izglītības attīstība nevar būt izolēta no globalizācijas procesiem. Globalizācija nosaka pilsoniskai izglītībai attīstīt pilsonisko kompetenci daudzdimensiju aspektā, t.i., pilsoniskās zināšanas, prasmes un attieksmi, balstoties uz demokrātiskām vērtībām (Komalasari, 2009).

Dzīvojot strauji mainīgajā globalizācijas laikmetā, viens no valstu attīstības priekšnosacījumiem ir demokrātiskās vides veicināšana, tādējādi iesaistot iedzīvotājus svarīgu jautājumu apspriedē, veicinot pilsoņu līdzdalību un līdzatbildību par norisēm valstī. Tomēr jāatzīmē, ka izpratnes un pieejas, kā var veicināt pilsoņu aktīvāku iesaisti politiskajos un sociālekonomiskajos procesos ir dažādas. Tieši pilsoniskās līdzdalības veicināšana vietējā, reģionālajā, nacionālā un starptautiskā līmenī ir liels nākotnes izaicinājums, kas var stiprināt demokrātiskās tradīcijas, veidojot kopīgu valsts vērtību izpratni, veicinot iedzīvotāju aktīvāku iesaisti savas kopienas stiprināšanā. Iesaistīšanās kopienas dzīvē pozitīvi var ietekmēt jauniešu pilsonisko apziņu, pilsonisko lepnumu, samazināt iespēju, ka jauniešu uzvedība varētu būt asociāla, t.i., pretēji sabiedrības interesēm. Iesaistoties pilsoniskās līdzdalības pasākumos, veidojas jauniešu sociālā atbildības izjūta, tādējādi tiek stiprināta pilsoniskā sabiedrība. (Innovations in Civic Participation, 2010).

Publikācijas autors izvirza pieņēmumu, ka pilsoniskā izglītība veicina pilsonisko kompetenci, tādējādi nodrošinot pilsoniskās līdzdalības attīstību.

Publikācijas mērķis ir, apkopojot un analizējot vairākas teorētiskās pieejas, teorijas, koncepcijas, izmantojot vispārteorētiskās un empīriskās pētniecības metodes un apzinoties izglītības satura normatīvo ietvaru, izstrādāt pilsoniskās kompetences modeli.

Pilsoniskās izglītības un pilsoniskās līdzdalības mījsakarības *Correlations of civic education and civic participation*

Pilsoniskā sabiedrība ir viens no nozīmīgākajiem modernās demokrātijas priekšnosacījumiem. Tieši no pilsoniskās sabiedrības attīstības ir atkarīga gan pilsoņu spēja realizēt savas vērtības un intereses, gan demokrātijas kvalitāte un valsts labklājība. Demokrātija ietver noteiktu domāšanas veidu, kas nerodas pats no sevis. Tas jāattīsta visā cilvēka dzīves laikā, bet īpaši personības veidošanās procesā skolā. Viens no vēsturiski primāriem izglītības mērķiem ir sagatavot cilvēkus līdzdalībai demokrātijā (Nash, 2003). Tādējādi vispārīzglītojošajā skolā īpašu aktualitāti un nozīmīgumu iegūst jaunās paaudzes pilsoniskā izglītošana.

Sabiedrības izaugsmes pamatā ir kompetents, zinošs, konkurētspējīgs un rīcībspējīgs indivīds, kas ir gatavs uzņemties līdzbildību. Tieši skolas nozīme šajā komplicētajā pilsoņa veidošanās procesā ir ļoti svarīga.

Izglītības zinātņu profesors Džons Patriks (Patrick, 1997) savā pilsoniskās kompetences teorijā uzsver trīs savstarpēji saistītus pilsoniskās izglītības apguves komponentus: pilsoniskās prasmes (attīstīta lēmumu pieņemšanas prasmes, valdības un pilsoniskuma salīdzinošā un starptautiskā analīze, attīstītas pilsoniskās līdzdalības prasmes un pilsoniskie tikumi, kuri ir vēsti uz sadarbību), pilsoniskās zināšanas (pamatkonceptiju sistemātiska mācīšanās, gadījumu izpētes izmantošana), pilsoniskie tikumi – literatūras un pieredzes izmantošana.

Tiesību zinātņu profesors Devids Grossmans (Grossman, 2000) pilsoniskās izglītības skaidrojumā apraksta četras dimensijas (individuālā, telpiskums, sociālā, laiks), uzsverot individuālās spējas, apņemšanos saskatīt sevi kā kopienas locekli vietējā, reģionālajā, nacionālajā un starptautiskajā līmenī, spējas pielietot izmaiņas pagātnē, sniegt ieguldījumu nākotnē, spējas dzīvot un strādāt kopā pilsoniskam labumam.

Savukārt Apvienoto Nāciju Izglītības, zinātnes un kultūras organizācijas ziņojumā „*Teachers, Students and Tertiary Level Instructors.*” („*Skolotāji, skolēni un terciāra līmeņa instruktori.*”) tiek uzsvērts, ka pilsoniskā izglītība mācīšanās un mācīšanas cikla ietvaros paredz: zināšanas (par sevi, citiem, uzvedību, kultūru, vēsturi, valsti u.c.), darbību (lēmumu pieņemšana, efektīva komunikācija, aktīvā nevardarbība), izpratni (par sevi un cietiem, koncepcijas, motīvi, būtiskākie jautājumi un procesi) un novērtēšanu – pieredzes refleksijas, sevis un citu pieņemšana, respektēšana, novērtēšana (UNESCO, 2002).

Pilsoniskās izglītības nozīme tiek uzsvērtā arī Eiropas Savienības līmenī, Eiropas Izglītības sistēmas informācijas tīkla pētījumā „Citizenship Education in

Europe” Eiropas Komisijas Izglītības, kultūras, daudzvalodības un jaunatnes lietu komisāre Andrula Vasiliu (*Androulla Vassiliou*) uzsver, ka: „viens no galvenajiem izglītības sistēmas izaicinājumiem 21. gadsimtā ir dot jauniešiem zināšanas un prasmes un veidot viņos tādu attieksmi, lai viņi kļūtu par aktīviem pilsoņiem, kas nākotnē spētu veidot Eiropas demokrātisko sabiedrību. Pilsoniskā izglītība ir viens no galvenajiem paņēmieniem, ko Eiropas valstis izmanto, lai palīdzētu jauniešiem apgūt turpmākajā dzīvē nepieciešamās sociālās un pilsoniskās kompetences.” (Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2012).

Sabiedrības ilgtspējīgās attīstības nodrošināšanā pilsoniskā līdzdalība ir tas izšķirošais priekšnosacījums, kurš ikkatram sabiedrības indivīdam palīdz kļūt līdzatbildīgam par apkārtējiem procesiem, būt proaktīvam sabiedrisko un politisko notikumu veidotājam. Lai pilnvērtīgāk varētu izstrādāt pilsoniskās kompetences modeli, akcentējot pilsoniskās izglītības nozīmīgumu, vispirms ir nepieciešams rast skaidrojumu pilsoniskās līdzdalības jēdzienam.

Pilsoniskā līdzdalība nav tikai abstrakts jēdziens, kas var tikt izmantots politiskā vidē. Kā atzīst socioloģijas profesors Kenets Vilksons (*Kenneth P. Wilkinson*): „pilsoniskā līdzdalība sniedz iespēju personīgās attīstības izpausmēm dažādos sabiedrības līmeņos. Aktīva jauniešu līdzdalība var veidot vietējās sabiedrības funkcijas. Jauniešu savstarpējā mijiedarbība var veicināt kopienas kapacitāti, kļūstot par mērķtiecīgāku un koncentrētāku darbību. Šis process notiek dažādos kopienas līmeņos, kad jaunieši atzīst savas kopīgās vajadzības un savstarpēji sadarbojas, lai tos sasniegtu. Mijiedarbība ir pastāvīga kopienas dzīves iezīme, kas nodrošina pamatu kopienas ekoloģiskiem, kultūras, organizatoriskiem un sociāli psiholoģiskiem aspektiem” (Wilkinson, 1991).

Savukārt, Pasaules Banka skaidro pilsonisko līdzdalību kā privātā un sabiedriskā sektora savstarpējo mijiedarbību tiešā un netiešā veidā starp iedzīvotājiem, sabiedriskajām, komerciālajām organizācijām un valdību, lai ietekmētu lēmuma pieņemšanas procesu (World Bank, b.g.).

No amerikāņu psiholoģijas asociācijas skaidrojuma izriet, ka pilsoniskā līdzdalība ir individuālās un kolektīvās darbības, kuru mērķis ir identificēt un risināt jautājumus, kuri attiecas uz visu sabiedrību (Carpini, b.g.).

No Brīvprātīgo organizācijas Nacionālās padomes (*National Council for Voluntary Organisations*) un Brīvprātīgo izpētes institūta (*Institute for Volunteering Research*) veiktā pētījuma „*Pathways through participation: What creates and sustains active citizenship?*” („*Līdzdalības ceļi: kas rada un stiprina aktīvu pilsoniskumu.*”) izriet, ka pilsoniskā līdzdalība ir individuālā vai grupas iesaistīšanās dažādu institūciju, organizāciju darbībā kādas sabiedrības problēmas risināšanā demokrātiskā ceļā, kas aptver indivīda izvēli un rīcību uz dzīvi labākā sabiedrībā (Brodie et al., 2011).

Vācijas starptautiskās izglītības pētniecības institūta (*Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung*) pētnieki pilsonisko līdzdalību skaidro, izmantojot četras šī jēdziena dimensijas: politiskā līdzdalība, sociālā līdzdalība,

kultūras līdzdalība un ekonomiskā līdzdalība (Abs, Veldhuis, 2006), kur pamatā ir iedzīvotāju daudzpusīga sadarbība ar valsts pārvaldes institūcijām, lai panāktu dzīves kvalitātes uzlabošanu.

Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (Organisation for Economic Cooperation and Development), balstoties uz politikas zinātņu profesora Deivida Kampbela (*David Edward Campbell*) veikto pētījumu „What is education’s impact on civic and social engagement?” („*Kāda ir izglītības ietekme uz pilsonisko un sociālo līdzdalību?*”) jāatzīmē, ka pilsoniskā līdzdalība ir motivēta darbība, kuras mērķis ir ietekmēt sabiedrisko kārtību, balstoties uz zināšanām par demokrātijas būtību, uzticoties valsts institūcijām, cilvēkiem, tādējādi paplašinot pilsoņu brīvību (Campbell, 2006).

Savukārt no politikas teorijas viedokļa ar pilsonisko līdzdalību var apmierināt cilvēka vajadzības, pilsoniskā līdzdalība balstās uz: cēloņsakarībām – politiskais aspekts, vajadzībām – sociālais aspekts, tiesībām – nodarbinātības un ekonomiskais aspekts, morāles – empātijas un tolerances aspekts (Berger, 2009).

Meklējot likumsakarības dažādos pētījumos un skaidrojumus, ar pilsonisko līdzdalību autors apzīmē personas vai personu motivētu iesaistīšanos politiskajās, sociālekonomiskajās un kultūras norisēs vietējā, reģionālajā, nacionālā un starptautiskā līmenī, lai risinātu kopīgus sabiedrībā pastāvošus izaicinājumus. Pilsoniskās līdzdalības attīstību var veicināt ar pilsoniskās izglītības starpniecību, izstrādājot pilsoniskās kompetences modeli. Skaidrojot pilsoniskās izglītības būtību, publikācijā ir analizētas vairākas teorētiskās koncepcijas un atziņas, kuras atklāj pilsoniskās izglītības filozofiju.

Profesionāla un sistemātiska pieeja pilsoniskās izglītības īstenošanā Latvijā visos izglītības apguves līmeņos (gan mācību procesā, gan ārpus tā) var nodrošināt nepieciešamās pilsoniskās kompetences, kas sekmētu pilsoniskās sabiedrības pastāvēšanu un attīstību dažādos aspektos. Tomēr jāatzīmē, ka pilsoniskās izglītības īstenošanā vispirms ir pedagogi, tāpēc pilsoniskās izglītības apguve galvenokārt balstās uz izglītības satura pārziņāšanu, pedagoga zināšanām un pedagoga uzskatiem (Torney-Purta et al., 2005).

Pilsoniskās kompetences modeļa koncepcija *Concept of civic competence model*

Lai izstrādātu pilsoniskās kompetences modeli, kas var tikt pielietots vispārīzglītojošajās mācību iestādēs, veicinot pilsoniskās izglītības apguvi jauniešu vidū, tādējādi attīstot skolēnos pilsonisko līdzdalību un atbildīgumu, ir jāpamatojas uz vairākām teorētiskām pieejām un koncepcijām, kuras atklāj pilsoniskās kompetences daudzšķautnaino skaidrojumu. Pilsoniskās kompetences ietvars var būt atšķirīgs, piemēram, to var veidot:

- zināšanas par politisko un tiesisko sistēmu, par demokrātiju, par galvenajiem notikumiem, tendencēm un izmaiņām savas valsts, Eiropas un pasaules vēsturē, brīvprātīgā darba nozīmi, cilvēka tiesībām un pienākumiem u.c.;

- attieksme kā iecietība un cieņa, kas atvērta pārmaiņām, spēja pielāgoties rast kompromisu, demokrātiska attieksme, atbildīgums, politiskā pārliecīgā, uzticība un lojalitāte demokrātijas principiem, tiesiskuma, cilvēktiesību pieņemšana un ievērošana, vides aizsardzība u.c.;
- prasmes piedalīties politiskajās diskusijās, izpratne par aktuāliem politiskiem jautājumiem, spēja aizstāvēt savu pozīciju, interpretēt, kritiski izvērtējot plašsaziņas līdzekļu sniegto informāciju; izmantot savas zināšanas u.c. (Abs, Veldhuis, 2006).

Līdztekus minētajam zināšanām, attieksmēm un prasmēm, pilsoniskā kompetence var sevī ietvert arī konkrēto uzvedību, vērtību izpratni un pašaudzināšanu, raksturojot pilsonisko kompetenci šādos noteiktajos komponentos:

- kognitīvais komponents – apzināties sevi kā pilsoni, zināšanas par pilsoņu pamattiesībām un pienākumiem, savas valsts vēsturi, prasmes analizēt sociālās problēmas, iemaņas pilsoniskajā aktivitātē;
- motivāciju/vērtību komponents – patriotisma jūtas, pilsonisko vērtību cieņa, tolerance, interese par iekšpolitiskiem un ārpolitiskiem procesiem;
- uzvedības komponents – prasme pildīt savus pilsoņa pienākumus, prasme pielietot savas pilsoņu tiesības, dalība dažādās sociāli nozīmīgajās aktivitātēs, vēlēšanās, jauniešu organizācijās, prasme strādāt grupās;
- refleksiju komponents – adekvāts un pozitīvs pašvērtējums, tieksme uz pašaudzināšanu, paškontroles spēja, pašapziņa pilsoniskajā pozīcijā, refleksija par notikumiem valstī un sabiedrībā, individuālās vērtību sistēmas izpratne un regulācija (Журова, 2012).

Citādāka pieeja pilsoniskās kompetences skaidrojumam atklāj, ka tā balstās uz izziņas kompetenci, emocionālo kompetenci un sociālo kompetenci, kas izpaužas kā individuālā izvēles brīvība (Audigier, 2000). Savukārt Eiropas pilsoniskās kompetences ietvars paredz, ka tās ir vērtības un līdzdalības attieksme pret cilvēka pamattiesībām, pilsonisko tikumu, kas ir kā paša indivīda atbildība. Lai to īstenotu, ir nepieciešamas zināšanas par demokrātiskiem procesiem, jāpieņem kritiski domāšanai un prasmēm iesaistīties lēmuma pieņemšanas procesos (Hoskins et al., 2011). Pedagoģiskajā skatījumā pilsonisko kompetenci var raksturot arī kā zināšanu, prasmju, pilsonisko īpašību, praktisko darbību kopums, kas izpaužas subjekta orientācijā īstenot pilsoniskās vērtības (Корова, 2008).

Pamatojoties uz analizēto teorētisko pieeju skaidrojumiem pilsoniskās kompetences raksturošanā, autors pilsonisko kompetenci formulē kā zināšanu, attieksmju, vērtību un pieredzes transformāciju konkrētajā darbībā, kas veido indivīdu kā demokrātisku, atbildīgu, rīcībspējīgu un aktīvu sabiedrisko un valsts norišu veidotāju.

Lai attīstītu pilsoniskās izglītības apguvi, tādējādi sekmējot jauniešu pilsonisko līdzdalību, būtu nepieciešams veicināt jauniešu pilsonisko kompetenci. Publikācijā tiek piedāvāts izstrādātais pilsoniskās kompetences modelis, par pamatu pieņemot pilsoniskās izglītības koncepcijas, iepriekš analizētās teorētiskās atziņas, teorijas, pētījumus un Latvijas Republikas Ministra kabineta noteikumus Nr.530 par valsts pamatzglītības standartu, pamatzglītības mācību priekšmetu standartiem un pamatzglītības programmu paraugiem.

1.attēls. **Pilsoniskās kompetences modelis**
Figure 1. Civic competence model

Piedāvātais pilsoniskās kompetences modelis var kalpot par pamatu pilsoniskās izglītības apguvei pamatskolas posmā vispārizglītojošajās mācību iestādēs.

Jautājumi diskusijai *Issues for discussion*

Darbā analizētās teorētiskās pieejas un pētījumi, ļauj secināt, ka pastāv dažādas pilsoniskās izglītības, pilsoniskās kompetences, pilsoniskās līdzdalības izpratnes un skaidrojumi. Ir novērojams, ka Eiropas Savienībā ar pilsonisko izglītību tiek izprasta galvenokārt demokrātisko vērtību veicināšana, turpretim Eiropas austrumos (Krievijas Federācija) pilsoniskās izglītības būtiskākā pamatfunkcija ir nodrošināt indivīda lojalitāti pret valsti. Neatkarīgi no dažādām teorētiskām pieejām, autors iezīmē turpmākos pētījuma jautājumus:

1. kā nodrošināt pilsoniskās kompetences veidošanos esošajā Latvijas izglītības satura ietvaros vispārizglītojošajās mācību iestādēs pamatskolā?
2. kā nodrošināt nepieciešamo skolēnu pilsonisko zināšanu transformāciju pilsoniskajās aktivitātēs?
3. kādai jābūt pedagogu profesionālajai sagatavotībai, pielietojot izstrādāto pilsoniskās kompetences modeli?
4. kādas pedagoģiskās metodes būtu jāpielieto, pielietojot izstrādāto pilsoniskās kompetences modeli?

Izvirzītie jautājumi kalpos par pamatu turpmākiem pētījumiem un diskusijām, lai nodrošinātu skolēnu pilsoniskās kompetences veidošanos pamatskolas posmā vispārizglītojošajās mācību iestādēs.

Summary

Civil society is one of the most important prerequisites of modern democracy. The ability of citizens to accomplish their values; to develop their interests; to raise the quality of democracy and welfare of the state, are dependent on the development of civil society. Democracy implies a certain way of thinking that does not arise by itself. It must be developed throughout person's life, focusing on the development of the personality at school. Thus, a civic education of the new generation in the comprehensive school gains special relevance and significance.

The society is based on the competent, knowledgeable, competitive and capable of action individual who is willing to take ownership. That role of the school in the complex process of formation of a citizen is very important.

Finding regularities in various studies and explanations of civic participation, the author refers to the involvement of the motivated individual or a group of individuals in the political, socio-economic and cultural activities at local, regional, national and international level to deal with common challenges existing in the society.

Civic participation can be contributed with the development of civic education through the development of civic competence model. Professional and systematic approach to the implementation of civic education in Latvian at all educational levels (both the learning process and beyond it) can provide the necessary civic competencies that could contribute to the existence of civil society and the development of its different aspects.

Basing on the analysed theoretical approach to characterize explanations of civil competence, the author defines it as transformation of the knowledge, attitudes, values and experience into the operation, which makes the individual as a democratic, responsible, and fungible to act as a social and public event former.

The developed model of civic competences is offered in the publication. This model includes three dimensions: “The knowledge and information dimension”, “The dimension of attitudes and values” and “The participatory dimension.” Each dimension has developed criteria established by describing each of the dimensions. It is observed that the promotion of democratic values is mainly understood as a civic education in the European Union. However, it is essential in Eastern Europe (Russian Federation) to provide the basic function of an individual's loyalty to the state.

The analysed theoretical approaches and researches in this publication lead to the conclusion that there is a variety of explanations of civic education, civic competence, civic participation and understanding. It is observed that the promotion of democratic values is mainly understood as a civic education in the European Union, while in Eastern Europe (Russian Federation) civic education is essential to provide the basic function of an individual's loyalty to the state.

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Publikācija tapusi ar ESF projekta „Doktora studiju attīstība Liepājas Universitātē” finansiālu atbalstu.
No.2009/0127/1DP/1.1.2.1.2./ 09/IPIA/VIAA/018.

Literatūra References

1. Abs, J., Veldhuis, R. (2006). *Indicators on Active Citizenship for Democracy - the social, cultural and economic domain*. Paper by order of the Council of Europe for the CRELL-Network on Active Citizenship for Democracy at the European Commission's Joint Research Center in Ispra, Italy/Ispra: CRELL-Network on Active Citizenship for Democracy, 6-7; 10 p.
2. Audigier, F. (2000). *Basic Concepts and Core Competencies for Education for Democratic Citizenship*. Strasbourg: Council of Europe publishing, 21-23 p.
3. Berger, B. (2009). *Political theory, political science, and the end of civic engagement*. In: *Perspectives on Politics*, 7(2), 335–350. American Political Science Association: Indiana University, 341-343 p.
4. Brodie, E., Hughes, T., Jochum, V., Miller, S., Ockenden, N., Warburton, D. (2011). *Pathways through participation: What creates and sustains active citizenship? Final report*. London: National Council for Voluntary Organisations, Institute for Volunteering Research, 15 p.
5. Campbel, D. (2006). *What is education's impact on civic and social engagement?* in *Measuring the Effects of Education on Health and Civic Engagement Proceedings of the Copenhagen Symposium The Organisation for Economic Co-operation and Development*. Paris, 29-31 p.
6. Carpini, M. *Definition of civic engagement*. American Psychological Association. Retrieved from: <http://www.apa.org/education/undergrad/civic-engagement.aspx>
7. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. (2012). *Citizenship Education in Europe*. Brussels, 97 p.
8. Grossman, D. (2000). *The Global and the Local in Partnership: Innovative Approaches to Citizenship Education*. Paper presented at the 6th UNESCO-ACEID International Conference, Bangkok, 80-81 p.
9. Hoskins, B., Villalba, C., Saisana, M. (2012). *The 2011 Civic Competence Composite Indicator (CCCI-2). Measuring Young People's Civic Competence across Europe based*

- on the IEA International Citizenship and Civic Education study*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 21 p.
10. Innovations in Civic Participation. (2010). *Youth civic participation in action: Meeting community and youth needs worldwide*. Washington, 3 p.
 11. Komalasari, K. (2009). *The effect of contextual learning in civic education on students' civic competence*. In Journal of Social Sciences 5(4), 261 p.
 12. Ministru kabineta noteikumi Nr. 530 par valsts pamatizglītības standartu, pamatizglītības mācību priekšmetu standartiem un pamatizglītības programmu paraugiem. (2013). Rīga.
 13. Nash, A. (2003). *Civic Participation and Community Action Sourcebook: A Resource for Adult Educators*. New England Literacy Resource Center, 2 p.
 14. Patrick, J. (1997). *Global Trends in Civic Education for Democracy*. ERIC Digest, 2-5 p.
 15. Torney-Purta, J., Barber, C., Richardson, W. (2005). *How teachers' preparation relates to students' civic knowledge and engagement in the United States: Analysis from the IEA Civic Education Study*. College Park, MD: Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement, 1 p.
 16. UNESCO. (2002). *Learning To Be: A Holistic and Integrated Approach to Values Education for Human Development: A UNESCO-APNIEVE Sourcebook No. 2 for Teachers, Students and Tertiary Level Instructors*. Bangkok: UNESCO Asia and Pacific Regional Bureau for Education, 18-22 p.
 17. Wilkinson, K. (1991). *The community in rural America*. USA: Greenwood Publishing Group, 39-41 p.
 18. World Bank. *What is Civic Engagement?* Retrieved from: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTPCENG/0,,contentMDK:20507541~menuPK:1278313~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:410306,00.html>
 19. Журова, В. (2012). *Проблема гражданской компетентности студенческой молодежи в современном российском обществе*. Псковский регионологический журнал № 13. Псков, Россия. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Псковский государственный университет». 157 с.
 20. Котова, Г. (2008). *Основные подходы к определению и структуре гражданской компетентности*. Вестник Костромского государственного университета имени Н.А. Некрасова: Серия «Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика № 1. Том 14»Кострома, Россия. Костромской государственный университет им. Н.А. Некрасова, 12 с.